

Jak být spravedliví k minulosti?

Úvaha teoretická [1997]

Minulost není uzavřená – a proto se stává a také zůstává minulostí. Jinak by nebyla ničím. Minulost je totiž právě to, co pominulo, co tedy (už) není. Minulost uzavřená, „jednou provždy hotová“ by nutně musela být něčím, co vůbec „není“. Takovou minulost nikdo „nemá“ a nemůže „mít“ – nikdo nemůže mít něco, co není. Minulost, kterou „máme“, je naše minulost, tedy námi osvojená, přijatá, uznaná nebo naopak odmítaná, zavržovaná a třeba proklínaná – minulost, na kterou reagujeme a na kterou – pozitivně nebo negativně – navazujeme. Jen tak můžeme nějakou minulost vůbec „mít“. Co to však znamená do všech důsledků?

Především z toho vyplývá, že minulost není mrtvá, nýbrž že žije: žije jakýsi svůj „druhý život“ díky tomu, že na ni nové aktuální přítomnosti reagují a že na ni navazují. Minulost, na kterou nikdo a nic nereaguje a nenavazuje, vlastně jako by se nikdy bývala nestala, jako by nikdy nebyla přítomností, jako by vůbec nebyla. Právě tak minulost i umírá: totiž když nikdo a nic na ni už nereaguje ani nenavazuje – ani v dobrém, ani ve zlém. A tím minulost přestává být minulostí, protože pak už by nebyla ničím, byla by jen sama sebou – a to je právě její (druhý) konec, její (definitivní) smrt. Takto uhynulo a zaniklo už mnohé ze všeho toho, co se kdysi přihodilo – to je ta velká část „minulosti“, přesně: toho, co pominulo (a buď se minulostí nikdy nestalo, anebo minulostí už dávno být přestalo). Je to minulost, která „už není“ v jakémsi hlubším, fatálnějším smyslu: „minulost“ neskutečná, která se propadla do nicoty. Ze žádné aktuální přítomnosti nikdy nic nezůstane ani jako relik, pokud na ni nějaká nově aktuální přítomnost nenaváže a neodkáže a nepředá ji další, ještě novější aktuální přítomnosti atd. Z každé přítomnosti, která se stává minulostí, zůstává jako „skutečná“ minulost jen to, co si někdo jako svou minulost přivlastní, osvojí a pak eventuálně předá dál. A tomuto aktivnímu předávání toho, co kdysi bylo živou přítomností a co se stalo minulostí tím, že na to nová přítomnost navázala (a tak připravila dalším přítomnostem k eventuálnímu navázání), říkáme tradice. Bez tradice není žádné skutečné minulosti.

Opustíme-li tedy falešnou, předsudečnou představu, že „minulost je to jediné, co se v tomto světě nemění“ (jinak také: „co se stalo, nemůže se odestát“: tato představa je nerozlučně spjata s předsudky tzv. pozitivismu, který zejména mezi historiky stále ještě silně přežívá), musíme připustit, že minulost podléhá proměně, tak jako vůbec všechno. V tomto světě, v němž žijeme, není nic, co by se neměnilo. Bohužel jsou mnozí nakloněni to nesprávně chápat ve smyslu relativismu a subjektivismu. Z toho, že ne všechno to, co pominulo, se stalo minulostí (nýbrž jen pokud na to někdo navázal nebo něco navázalo), vůbec nevyplývá, že si svou minulost můžeme vytvářet libovolně a svévolně. Nesmíme se však domnívat, že tu ona minulost prostě „leží“ tak, jak se kdysi odehrála, a že ji můžeme prostě jen konstatovat. To, co máme z minulosti vskutku k dispozici, je pouze to, co přetrvalo (nějakým typem setrvačnosti) do naší přítomnosti. Pouze na základě toho, co je nám přítomno, můžeme rozpoznat – či spíše rekonstruovat –, co předcházelo, co se odehrálo kdysi. A čím méně takových reliků minulosti máme k dispozici, tím obtížnější je rekonstrukce toho, co se kdysi v minulosti stalo. Naproti tomu tam, kde takových reliků (např. archivních dokumentů) máme hodně, je rekonstrukce ne snad snadnější, ale při jisté odpovědnosti z naší strany jaksi spolehlivější, tj. méně libovolná.

Chybná je ovšem také představa mnoha historiků (a také představa obecná), že posledním cílem rekonstrukce je vyličení „jak to tenkrát ve skutečnosti bylo“. To je jenom jedna z metod – a v podstatě velmi nesamostatná metoda, kterou dokonce není vůbec možné samostatně uplatnit. To, co se kdysi stalo – a o čem máme dojem, že to skončilo, že se to už odehrálo –, se vždycky děje dál. V současnosti nemůžeme nikdy úplně rozpoznat, co se to vlastně okolo nás a s námi děje. Právě proto, že minulost není prostě to, co se kdysi stalo, ale to, co se z toho zachovalo až dodnes (a to jak v podobě materiálních zbytků, tak v archivních zprávách nebo už ve zpracování kronikářů a historiků atd., zejména však ve skutečném, živém navazování), je velmi důležité, jak příští doby, potomci, nové generace na to, co se stalo (a k čemu už nemají přímý přístup, leda jen oklikou přes ony relikty, které musí nějak pochopit a z nichž musí rekonstruovat tu minulost, která se má stát jejich vlastní minulostí), budou reagovat, jak na to naváží. Ale to jejich navázání nemá nikdy jediný – a dokonce ani hlavní – cíl nahlédnout minulost, „jak byla“, ale něco s ní podniknout. To si dokonce ten, kdo takto na minulost navazuje, nemusí vždycky ani zřetelně uvědomovat. Teprve vzdálenější potomci mohou přesněji a hlouběji porozumět tomu, co se to vlastně stalo v závažných okamžicích, které zažili jejich předkové. Právě k tomuto pozoruhodnému fenoménu poukazuje Nietzsche v jednom ze svých aforismů (v *Radostné vědě*), když říká, že každý velký člověk vládne velkou zpětně působící silou, protože kvůli němu musí být celé dějiny znovu postaveny na váhu, přičemž tisíc tajemství vylézá ze svých zámostků do jeho slunce. Nemáme ještě ani ponětí, co všechno se jednou stane historií: je zapotřebí ještě tolika zpětně působících sil!

Naše odpovědnost vůči minulosti spočívá tedy v něčem podstatně odlišném od pouhého konstatování či vyličení, jak to všechno bylo. Vůči minulosti nikdy nejsme a nemůžeme být neutrálními pozorovateli, ale vždycky se stavíme do pozice jakýchsi dodatečných účastníků. Jen tak vůbec můžeme něčemu porozumět. Zároveň však si z minulosti vybíráme to, nač chceme navázat, i to, co chceme odmítnout a opustit. Všechny spory o to, jak to bylo, jsou nakonec vždycky vlastně spory o to, jak to s námi je dnes. Z minulosti je možno vyvolávat zlé duchy, ale také dobré duchy. Spravedliví budeme vůči minulosti jen tehdy, jsme-li schopni být spravedliví nyní, ve své přítomnosti. Proto je každý náš soud o minulosti vždycky zároveň soudem o nás samých. Lze proto říci: řekni mi, na co z minulosti navazuješ – a já ti řeknu, kdo jsi.

Původní verze zaslaná do redakce časopisu:

Justice for the Past

(Jak být spravedliví k minulosti? – Úvaha teoretická)

Ladislav Hejdaček

Minulost není uzavřená – a proto se stává a také zůstává minulostí. Jinak by nebyla ničím. Minulost je totiž právě to, co pominulo, co tedy (už) není. Minulost uzavřená, „jednou provždy hotová“ by nutně musela 'být' něčím, co vůbec „není“. Takovou minulost nikdo „nemá“ a nemůže „mít“ – nikdo nemůže mít něco, co není. Minulost, kterou „máme“, je naše minulost, tedy námi osvojená, přijatá, uznaná nebo naopak odmítaná, zavrhaná a třeba proklínaná – minulost, na kterou reagujeme a na kterou – pozitivně nebo negativně – navazujeme. Jen tak můžeme nějakou minulost vůbec „mít“. Co to však znamená do všech důsledků?

Především z toho vyplývá, že minulost není mrtvá, nýbrž že žije: žije jakýsi svůj „druhý život“ díky tomu, že na ni nové aktuální přítomnosti reagují a že na ni navazují. Minulost, na kterou nikdo a nic nereaguje a nenavazuje, vlastně jako by se nikdy bývala nestala, jako by nikdy nebyla přítomností, jako by vůbec nebyla. Právě tak minulost i umírá: totiž když nikdo a nic na ni už nereaguje ani nenavazuje – ani v dobrém, ani ve zlém. A tím minulost přestává být minulostí, protože pak už by nebyla ničím minulostí, byla by jen sama sebou – a to je právě její (druhý) konec, její (definitivní) smrt. Takto uhynulo a zaniklo už mnohé ze všeho toho, co se kdysi přihodilo – to je ta velká část „minulosti“, přesně: toho, co pominulo (a buď se minulostí nikdy nestalo, anebo minulostí už dávno být přestalo), která „už není“ v jakémsi hlubším, fatálnějším smyslu. Je to minulost, která se propadla do nicoty. Ze žádné aktuální přítomnosti nikdy nic nezůstane ani jako relikv, pokud na ni nějaká nově aktuální přítomnost nenaváže a neodkáže a nepředá jí další, ještě novější aktuální přítomnosti atd. Z každé přítomnosti, která se stává minulostí, zůstává jako „skutečná“ minulost jen to, co si někdo jako svou minulost přivlastní, osvojí a pak eventuálně předá dál. A toto aktivní předávání toho, co kdysi bylo živou přítomností a co se stalo minulostí tím, že na to nová přítomnost navázala (a tak připravila dalším přítomnostem k eventuálnímu navázání), říkáme tradice. Bez tradice není žádné skutečné minulosti.

Opustíme-li tedy falešnou, předsudečnou představu, že „minulost je to jediné, co se v tomto světě nemění“ (jinak také: „co se stalo, nemůže se odestát“: tato představa je nerozlučně spjata s předsudky tzv. pozitivismu, který zejména mezi historiky stále ještě silně přežívá), musíme připustit, že minulost podléhá proměně, tak jako vůbec všechno. V tomto světě, v němž žijeme, není nic, co by se neměnilo. Bohužel jsou mnozí nakloněni to nesprávně chápat ve smyslu relativismu a subjektivismu. Z toho, že všechno to, co pominulo a stalo se tak minulostí (pokud na to někdo navázal nebo něco navázalo), vůbec nevyplývá, že si svou minulost můžeme vytvářet libovolně a svévolně jakkoli. Nesmíme se však domnívat, že tu ona minulost prostě „leží“ tak, jak se kdysi odehrála, a že ji můžeme prostě jen konstatovat. To, co máme z minulosti vskutku k dispozici, je pouze to, že přetrvalo (nějakým typem setrvačnosti) do naší přítomnosti. Pouze na základě toho, co je nám přítomno, můžeme

rozpoznat, co předcházelo, co se odehrálo kdysi. A čím méně takových reliktnů minulosti máme k dispozici, tím obtížnější je rekonstrukce toho, co se kdysi v minulosti stalo. Naproti tomu tam, kde takových reliktnů (např. archivních dokumentů) máme hodně, je rekonstrukce ne snad snadnější, ale docela prostě: spíše možná, a při jisté odpovědnosti z naší strany také spolehlivější, tj. méně libovolná.

Chybná je ovšem také představa mnoha historiků (a také představa obecná), že posledním cílem rekonstrukce je vylíčení, „jak to tenkrát ve skutečnosti bylo.“ To je jenom jedna z metod – a v podstatě velmi nesamostatná, samostatně dokonce nemožná metoda. To, co se kdysi stalo – a o čem máme dojem, že to skončilo, že se to už odehrálo –, se vždycky děje dál. V současnosti nemůžeme nikdy úplně rozpoznat, co se to vlastně okolo nás a s námi děje. Právě proto, že minulost není prostě to, co se kdysi stalo, ale to, co se z toho zachovalo až dodnes (a to jak v podobě materiálních zbytků, tak v archivních zprávách nebo už ve zpracování kronikářů a historiků atd., zejména však ve skutečném, živém navazování), je velmi důležité, jak příští doby, potomci, nové generace na to, co se stalo (a k čemu už nemají přímý přístup, leda jen oklikou přes ony relikty, které musí nějak pochopit a z nichž musí rekonstruovat tu minulost, která se má stát jejich vlastní minulostí), budou reagovat, jak na to naváží. Ale to jejich navázání nemá nikdy jediný – a dokonce ani hlavní – cíl, nahlédnout minulost, „jak byla“, ale něco s ní podniknout. To si dokonce ten, kdo takto na minulost navazuje, nemusí vždycky ani zřetelně uvědomovat.

Thalés nebo Pythagoras – alespoň podle legendy – byli asi první, kdo přesně mysleli pojem trojúhelníka. Všichni další geometři, včetně Eukleida, mysleli vždycky týž pojem, a týž pojem myslíme dokonce dodnes, pokud zůstáváme v rámci eukleidovské geometrie. A přece o tom lidmi vymyšleném a nadále vždy stejně myšleném trojúhelníku víme dnes mnohem víc, než mohl vědět nejen Thalés, ale dokonce i Eukleidés, který geometrii poprvé završil v pozoruhodný vnitřně nerozporný systém. Můžeme tedy říci, že muselo přijít ještě mnoho geniálních geometrů, abychom lépe pochopili, co to tehdy Thalés s Pythagorou vlastně vymysleli, když nasoudili pojem trojúhelníka (a zároveň myšlenkově konstruovali trojúhelník jako ideální obrazec). V historickém pochopení minulosti je tomu dost podobně, i když místo trojúhelníku tu jsou jiné „ideální“, idealizované a často ideologizované obrazy toho, co se stalo. Teprve vzdálenější potomci mohou přesněji a hlouběji porozumět tomu, co se to vlastně stalo v závažných okamžicích, které zažili jejich předkové. Právě k tomuto pozoruhodnému fenoménu poukazuje Nietzsche v jednom ze svých aforismů (v Radostné vědě), když říká, že každý velký člověk vládne velkou zpětně působící silou, protože kvůli němu musí být celé dějiny znovu postaveny na váhu, přičemž tisíc tajemství vylézají ze svých zámočků do jeho slunce. Nemáme ještě ani ponětí, co všechno se jednou stane historií: je zapotřebí ještě tolika zpětně působících sil!

Naše odpovědnost vůči minulosti spočívá tedy v něčem podstatně odlišném od pouhého konstatování či vylíčení, jak to všechno bylo. Vůči minulosti nikdy nejsme a nemůžeme být neutrálními pozorovateli, ale vždycky se stavíme do pozice jakýchsi dodatečných účastníků. Jen tak vůbec můžeme něčemu porozumět. Zároveň však si z minulosti vybíráme to, nač chceme navázat, i to, co chceme odmítnout a opustit. Všechny spory o to, jak to bylo, jsou nakonec vždycky vlastně spory o to, jak to s námi je dnes. Z minulosti je možno vyvolávat zlé duchy, ale také dobré duchy. Spravedliví budeme vůči minulosti jen tehdy, jsme-li schopni být spravedliví nyní, ve své přítomnosti. Proto je každý náš soud o minulosti vždycky

zároveň soudem o nás samých. Lze proto říci: řekni mi, na co z minulosti navazuješ – a já ti řeknu, kdo jsi.

Vážený pane redaktore,
odevzdávám do vrátnice text, jak jsem jej předběžně koncipoval – a ještě jednou se omlouvám, že jsem to pak pro nával jiných věcí vypustil z paměti. Zůstal jsem na vysloveně teoretické úrovni a vyhnul jsem se jakýmkoliv aktualizacím. Bude-li Vám to vyhovovat, nevím – posuďte to svobodně sami. (Pokud ano, mohu to dodat na disketě.)

S pozdravem

Praha, 15. 2. 1997